

МОВНИЙ АСПЕКТ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛЯРИЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Визначено та проаналізовано географічні, геополітичні, історичні, етнографічні та економічні причини виникнення регіональної поляризації в Україні та їх вплив на формування мовної асиметрії між регіонами.

Ключові слова: регіоналізація, регіональні диспропорції, регіональна асиметрія.

Geographical, geopolitical, historical and economical reasons of regional polarisation origin in Ukraine and their influence on language assymetry formation have been defined and analysed.

Key words: regional asymmetry, regionalisation, regional disproportion

Попри те, що сьогодні переважна більшість українських земель знаходиться в унітарній та соборній національній державі, в соціально-економічному розвитку країни присутні регіональні відмінності, які тією чи іншою мірою впливають на сучасну суспільно-політичну ситуацію в Україні.

Однією зі складових регіональної асиметрії є мовна проблема. Про її існування свідчать, зокрема, статистичні дані Всеукраїнських переписів населення. Так, за даними перепису населення 1989 р. в УРСР на той час проживало 72,7 % українців, 22,1 % росіян; представники інших національностей становили у сукупності 5,2 %. Україномовним було близько 55 – 57 % населення республіки: з них жителів Північно-Центрального регіону – близько 24 %; Західного – 17, Південно-Східного – 16 % [4, с. 172]. За показником збереження мови своєї національності українці посідали четверте (після росіян, угорців та кримських татар) місце: 87 % українців в Україні користувалися українською мовою. Українці виявляли більшу прихильність до російської мови: 13 % визнавали російську мову за рідну і 67 % – за другу рідну.

За показником збереження мови своєї національності, за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 р., українці посідали вже п'яте місце (після росіян, угорців, кримських татар та румунів): 85,2 % українців в Україні розмовляли в той час українською мовою.

Зважаючи на доволі високий рівень політизації українського суспільства, мовна проблема час від часу загострюється. Особливо напередодні та під час проведення виборів Президента України та депутатів Верховної Ради України. Багато в чому це пов'язано з тим, що в Україні існує доволі суттєва регіональна поляризація, яка стосується багатьох сторін життя української держави. Це явище, за певних умов, може ускладнити суспільно-політичну ситуацію в країні. У той же час, наукових досліджень, присвячених причинам виникнення цього явища і, зокрема, його мовної складової сьогодні приділяється незначна увага.

Так, причинам виникнення регіональної поляризації в Україні приділяли увагу в своїх роботах С. Бублик, К. Бунятян, З. Варналій, С. Гнатюк, С. Здіорук, О. Здіорук, О. Лановенко, В. Нагорний, В. Пироженко, А. Пономарьов, О. Струкевич, В. Токман, А. Чемерис, В. Хмелько та ін., що не можна визнати достатнім, зважаючи на важливість цієї проблеми.

Метою статті обрано завдання визначення факторів впливу на поширення державної мови в регіональному вимірі.

Те, що в сучасній Україні існують суттєві розбіжності в регіональному розвитку, є незаперечним фактом, з яким погоджується більша частина дослідників. Зокрема, розглядаючи сучасні тенденції соціально-економічної ситуації в українських регіонах, З. Варналій однією з ключових проблем регіонального розвитку, які потребують поетапного вирішення, називає зменшення диспропорцій в економічному та соціальному розвитку регіонів [2, с. 9]. Сьогодні таку думку поділяють більшість українських науковців і політиків.

Головні причини виникнення регіональних особливостей в Україні можна поділити на декілька основних груп, а саме: природно-географічні, історичні, етнографічні та економічні.

Наголосимо на тому факті, що вони дуже тісно між собою пов'язані й виникнення одних дуже часто викликає появу інших. Пріоритетними є перші дві групи причин – природно-географічні та історичні, саме вони спричиняють виникнення соціальних, етнографічних, економічних і культурних причин регіональної асиметрії.

На території сучасної України розташовано три фізико-географічні зони: мішаних лісів, лісостепова та степова. Історично склалося так, що на ранніх етапах розвитку суспільства рід занять населення дуже залежав від проживання в тій чи іншій фізико-географічній зоні. Так, К. Бунятян зазначає, що на рубежі II-I ст. до н.е. в межах України склалося два провідних господарчо-культурних типи – осілих хліборобів – у лісостеповій і поліській смугах, та кочових скотарів – у степовій [1, с. 27]. У зв'язку з різними формами ведення господарства в землеробів і кочівників з часом сформувалися різні релігії. У свою чергу, сповідування різних релігій безперечно мало наслідком формування відмінностей у менталітеті, світосприйнятті та мовному спектрі регіонів країни.

До природно-географічних причин виникнення регіональної асиметрії потрібно віднести і геополітичне положення українських земель. Зокрема особливістю геополітичного становища України є те,

що вона, як зазначають автори монографії "Цивілізаційна історія України", слугує з'єднаним мостом між країнами Європи та Азії [3, с. 19]. Тому географічне розташування України, родючі ґрунти, вигідні шляхи сполучення, брак надійних природних кордонів мали наслідком те, що її територія була в історичному минулому об'єктом численних експансій з боку сусідніх народів. Цей факт, серед іншого, мав наслідком поширення в регіонах, що з часом увійшли до складу України різних мов.

Наведені вище геополітичні особливості природно-географічного розташування України мали значну кількість негативних наслідків, що відчуваються і сьогодні.

Таким чином, фізико-географічне та геополітичне розташування України не могло не вплинути на процес формування відмінностей соціального, культурного, економічного плану між українськими регіонами на різних етапах вітчизняної історії, що у свою чергу позначилося на менталітеті, світосприйнятті, роді занять, конфесійній належності їх населення. Безперечно такий стан речей вплинув і на мовну ситуацію. Так, наприклад, на Сході та Півдні України дуже багато запозичень з російської, а на Заході з польської та угорської мов.

Крім того, через географічне розташування України виникли розбіжності між українськими регіонами, що ґрунтувалися і залежали від перебігу історичних подій. Унаслідок цього Україна зазнала двох цивілізаційних впливів – Західного та Східного, що подіяло на формування в її населення дуже полярних поглядів на одні й ті ж факти та події. Підтверджує таку тезу О. Лановенко, який зазначає, що недостатньо чітка цивілізаційна ідентичність і пов'язані з цим проблеми етнічного, соціокультурного, релігійного характеру посилюють і без того численні фактори, які здатні обумовити глибоку духовно-ціннісну кризу на території посткомуністичного простору і України зокрема [10, с. 283]. У результаті впливу різних цивілізацій Україна має специфічну особливість – регіональну поляризацію країни на схід і захід [Там же, с. 333]. Одним з аспектів цього є мовна складова, що займає, на думку багатьох дослідників, пріоритетне місце.

Через геополітичне становище українська еліта практично завжди була орієнтована на різні країни. Яскраво це проявилось після смерті Б. Хмельницького в 1657 р., коли частина української козацької старшини наголошувала на важливості союзу з Річчю Посполитою, а інша переконувала про переваги російського вектора зовнішньої політики. Схожа тенденція має місце і в суспільно-політичній ситуації, що склалася в сучасній Україні. Так, частина української політичної еліти наголошує на доцільності євроатлантичної інтеграції України, а інша – на розширенні відносин і співробітництва з країнами Союзу Незалежних Держав та Росією.

Історичні причини регіональних диспропорцій переважно пов'язані з перебування українських регіонів під владою іноземних держав. За історичними особливостями розвитку частина дослідників виділяє чотири великі регіони – Центральну Україну (або Середню Наддніпрянщину), Західну Україну, Південну Україну (Степову) і Східну Україну. Тривалий час Центральна, Південна та Східна Україна знаходились у сфері впливу Російської імперії, а пізніше – Радянського Союзу, а Західна Україна – Речі Посполитої, Австро-Угорщини, Польщі, Чехословаччини та Румунії. У той же час певна кількість науковців віддають перевагу більш опосередкованому поділу на захід і схід, включаючи до останнього південні та центральні регіони України. Одним з наслідків цього є поширення на Сході та Півдні сучасної України російської мови.

Посилило регіональні відмінності у процесах державотворення між Заходом та Сходом України те, що в міжвоєнний період (1918 – 1939 рр.) західноукраїнські регіони, перебуваючи у складі Польщі, Чехословаччини та Румунії, належали до країн, де набули поширення капіталістичні відносини, а східні – до комуністично орієнтованого Союзу Радянських Соціалістичних Республік. У результаті, до вже зазначених відмінностей між регіонами України додалися політико-ідеологічні, що базувалися на двох антагоністичних ідеологіях. Приналежність України до держав пострадянського простору посилює існуючі регіональні відмінності, зокрема в таких проявах, як національний та релігійний фундаменталізм, і частіше за все породжує ксенофобію етнонаціонального та релігійного характеру.

З огляду на це О. Чаплигін зазначає, що при дослідженні процесів українського державного будівництва обов'язково слід враховувати специфічні історико-ідеологічні та політичні фактори, зокрема протистояння буржуазної та комуністичної ідеологій, реальні еволюції буржуазної системи під впливом змін у техніці й технології, а також у результаті протистояння капіталізму і соціалізму ленінсько-сталінського типу протягом більш ніж сімдесяти років у ХХ ст. Звичайно, у зв'язку з цим необхідно враховувати реалії в посткомуністичних державах, які виникли в результаті розпаду СРСР і соціалістичного табору [9, с. 149]. Ці ж фактори відповідним чином вплинули і на мовне питання. Оскільки русифікація мала переважно інтернаціональний аспект.

Однією з причин виникнення регіональних відмінностей в українському державотворенні стало і те, що Західна Україна як український історичний регіон хронологічно перебувала у складі Радянського Союзу значно менший час. Якщо більшість українських земель знаходилась під впливом радянської ідеології близько сімдесяти років, то фактичним включенням Західної України до сфери впливу СРСР можна вважати лише післявоєнні роки, тобто майже на 35 років менше вони перебували у складі СРСР. Через це населення регіону більш тривалий час перебувало у сфері впливу європейської демократії, тоді як у східних і центральних регіонах воно зазнавало впливу жорстко централізованої радянської тоталітарної системи, де прояви будь-яких елементів зародження громадянського суспільства відразу ліквідовувалися. Результатом стало те, що українці Заходу ще протягом тривалого часу після включення регіону до складу Української

Радянської Соціалістичної республіки зі зброєю в руках відстоювали свої національні цінності. І не випадково, що з ослабленням радянської адміністративно-командної системи наприкінці 80-х рр. ХХ ст. саме населення західного регіону першим розпочало боротьбу за проголошення незалежності України.

Таким чином, історичні причини виникнення регіональної поляризації в Україні значною мірою залежали від перебування українських земель у складі інших держав, які були різними за системою державного устрою та сповідували різні ідеологічні цінності. Історичні обставини вплинули на формування причин регіональної асиметрії культурного плану.

Перебування українських регіонів протягом тривалого часу у складі іноземних держав мало наслідком виникнення регіональної поляризації країни на захід і схід та формування культурних, мовних і конфесійних відмінностей. Така поляризація України є очевидною і визнається як вітчизняними, так закордонними політиками та аналітиками. На думку В. Пироженко, така поляризація проявляється в орієнтації населення та еліти на різні моделі творення української нації та сценарії формування української національної ідентичності. Схід України підтримує поліетнічну модель і відповідно відстоює мультикультуризм; захід підтримує моноетнічну й виступає за етноцентристський сценарій формування української ідентичності [10, с. 335].

До зазначеного додаються розходження між сходом і заходом за такими ключовими, з точки зору національно-державної єдності питанням, як різниця в оцінці культурних цінностей як об'єктів національної ідентифікації, неоднакові історико-культурні цінності, різниця у віросповіданні, неідентична оцінка історичного минулого, різна зовнішньополітична орієнтація, полярні політичні уподобання населення [10, с. 337–338]. Фактор наявності регіональної поляризації в Україні сьогодні активно використовується політичними силами різного спрямування, що у свою чергу лише посилює відмінності між сходом і заходом України і мовні, зокрема.

Причиною виникнення регіональної асиметрії є й економічний фактор. Він сприяє посиленню регіональних відмінностей, що виникли внаслідок природно-географічних та історичних причин. Сьогодні наша держава має дуже значні диспропорції в економічному розвитку регіонів, які можна простежити на такому прикладі. У 2005 р. на частку шести сучасних областей України та м. Києва припадало 58,4 % частки валової доданої вартості України (Донецька – 12,7 %, Дніпропетровська – 9,0, Київська – 3,4, Харківська – 5,9, Запорізька – 4,3, Одеська 4,8, м. Київ – 18,3 %). 41,6 % належить 20 регіонам, що залишилися [6, с. 621].

Причини таких диспропорцій багато в чому залежать від природно-географічного фактора. Природні ресурси розміщені на території України дуже нерівномірно. Найбільш високий природно-ресурсний потенціал мають такі регіони: Донецький (12,9 % природно-ресурсного потенціалу України), Дніпропетровський (10,9), Луганський (8,8), АР Крим (6,0). Більшість областей має сумарний природно-ресурсний потенціал на рівні 2,5 – 4,3 % від загальнодержавного: Харківська, Запорізька, Київська, Одеська, Львівська, Чернігівська, Вінницька, Полтавська, Кіровоградська, Черкаська, Житомирська, Миколаївська, Херсонська, Хмельницька, Сумська, Закарпатська області. Найменший (1,3 – 2,2 %) від загальнодержавного природно-ресурсний потенціал мають Івано-Франківська, Тернопільська, Рівненська, Волинська, Чернівецька області [7, с. 116].

Наслідками економічних диспропорцій є виникнення та посилення розбіжностей між регіонами країни в соціальному та культурному плані, рівні соціального захисту, зайнятості населення, рівні доходів, якості надання освітніх послуг та ін.

У той же час відносно етнонаціонального становища в сучасній Україні слід відзначити думку О. Лановенко про те, що специфіка етнонаціональної ситуації, що склалася в Україні, є такою, що конфронтаційні мотиви проявляються не стільки між етнічними групами населення, скільки між двома різномовними й відносно рівновеликими групами населення, етнічні корні та мовні уподобання яких не співпадають, а саме між українсько- та російськомовними громадянами [10, с. 328]. Так, дослідник зазначає, що російськомовне населення України приблизно рівне половині її населення, тоді як етнічні росіяни складають менше ніж 20 %. Тому він робить висновок про те, що потенційне протистояння в країні можуть викликати не скільки власне етнічні, скільки соціокультурні, і в першу чергу – мовне питання [Там же, с. 328].

У цьому питанні з ним погоджується і В. Хмелько, який зазначає, що поширене в регіонах України бажання до близьких відношень з Росією пов'язане не з етнічним, а з їх мовним складом: чим більшою в регіоні є частина виборців, яким зручніше спілкуватися російською мовою, тим більшою є і частина прибічників об'єднання України з Росією [8, с. 5]. Він же зазначає, що лінгво-етнічна гетерогенність формувалася не тільки під тиском політичних факторів, але й міжетнічних відносин: шлюбів, народження в них дітей та ін. [8, с. 5].

Таким чином, до причин виникнення та існування регіональної асиметрії в сучасній Україні можна віднести природно-географічні, історичні, етнографічні та економічні фактори, які великою мірою пов'язані між собою і є взаємозалежними.

Пріоритетними серед них є природно-географічні та історичні, існування яких виступає однією з головних причин виникнення соціальних, економічних, етнографічних та культурних регіональних диспропорцій в українському державотворенні. Об'єктивне існування на території України декількох природно-географічних зон та різних форм рельєфу мало наслідком виникнення регіональних відмінностей

у засобах виробництва, роді занять і конфесійній належності населення, що вплинуло на формування регіональних особливостей у ментальності.

Історичні причини виникнення регіональної асиметрії посилили вплив природно-географічного фактора, у результаті чого регіони України зазнали двох цивілізаційних впливів – західного та східного, з їх різними формами державного устрою, поглядами на розбудову громадянського суспільства, політичну культуру населення. Етнографічні та економічні фактори посилили культурні та соціальні відмінності між українськими регіонами.

Отже, регіональна поляризація України є наслідком в першу чергу історичних, економічних, етнографічних, природно-географічних причин. Протягом усієї історії існування українського етносу захід і схід України входили до складу різних держав, які були представниками різних моделей політико-економічного і державного устрою, а також орієнтувались на неспівпадаючі культурні цінності та дотримувалися різних життєвих стандартів. Окрім зазначеного ці фактори вплинули і на формування мовної регіоналізації.

Зважаючи на те, що відповідно до Конституції України державною мовою є українська, одним із завдань органів державної влади всіх рівнів повинно бути розробка та реалізація заходів щодо всебічного функціонування української мови. Але при виконанні цього завдання обов'язково необхідно враховувати ті фактори, що спричинили виникнення цього явища. З огляду на це, дослідження, метою яких є визначення та наукове обґрунтування причин виникнення регіональної поляризації в Україні необхідно продовжувати.

Література:

1. Бунятян К. П. Землероби і кочівники: взаємодія і протистояння / К. П. Бунятян // Історія українського селянства : у 2 т. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 1. – С. 27–31.
2. Варналій З. С. Стратегічні пріоритети регіонального розвитку України / З. С. Варналій // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарPI НАДУ “Магістр”, 2004. – № 3 (22). – С. 8–17.
3. Горелов М. Є. Цивілізаційна історія України / М. Є. Горелов, О. П. Моця, О. О. Рафальський. – К. : ТОВ УВПК “ЕксОб”, – 2005. – 632 с.
4. Здіорук С. І. Гуманітарна політика української держави в новітній період / С. І. Здіорук, В. І. Нагорний, С. Л. Гнатюк ; за ред. С. І. Здіорука. – К. : 2006. – 404 с.
5. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії / Л. П. Нагорна. – К. : СтилоС, 1998. – 256 с.
6. Статистичний щорічник Сумської області / за ред. Л. І. Олехнович. – Суми : Обл. вид-во, 2006. – 654 с.
7. Топчієв О. Г. Теоретичні основи регіональної економіки : [навч. посіб.] / О. Г. Топчієв, Т. М. Безверхнюк, З. В. Тітенко. – К. : Вид-во УАДУ, 1997. – 140 с.
8. Хмелько В. Из-за чого политикам удається раскалывать Украину / В. Хмелько // Зеркало недели. – 2006. – № 24 (603). – С. 5.
9. Чаплигін О. К. Творчий потенціал людини: від становлення до реалізації (соціально-філософський аналіз) / О. К. Чаплигін. – Х. : Основа, 1999. – 277 с.
10. XXI век: мир между прошлым и будущим. Культура как системообразующий фактор международной и национальной безопасности / под науч. ред. О. П. Лановенко. – К. : СтилоС, 2004. – 572 с.

Надійшла до редколегії 04.10.2010 р.